BOOM | LEMMA

Visies op de stad

Van tuindorp tot smart city

Gert-Jan Hospers
Rianne van Melik
Huib Ernste
(red.)

Visies op de stad

Van tuindorp tot smart city

Gert-Jan Hospers, Rianne van Melik en Huib Ernste (red.)

Boom Lemma uitgevers
Den Haag
2015

4 De politiek van de stad

Henk van Houtum

4.1 Inleiding

Dat de stad ook alles met politiek – en andersom: dat de politiek ook alles met de stad – te maken heeft is misschien nog wel het beste te illustreren aan de hand van de oorsprong van het woord politiek. Politiek komt namelijk van het het Oudgriekse *polis*, waar later weer het woord metropolis (letterlijk: 'moederstad', ofwel: grote stad met voorsteden) en begrippen als kosmopoliet (wereldburger) en politie vanaf werden geleid. Kortom, een veelbetekenend woord in de geschiedenis van de stad. Dat er in de Europese literatuur vaak naar de oude Grieken en later de Romeinen wordt verwezen in de wordingsgeschiedenis van de stad is gezien het eminente belang ervan voor de Europese ideeëngeschiedenis niet verwonderlijk. Wat niet wil zeggen dat steden niet eerder zouden hebben bestaan dan bij de oude Grieken, een paar honderd jaar voor het begin van de westerse jaartelling, doorgaans aangeduid als 'voor Christus'. Op haar beurt ontleende de oud-Griekse beschaving veel van haar ideeën aan de Arabische en oriëntaalse cultuur. Omwille van de beknoptheid van dit hoofdstuk en vanwege de invloed van de polis op ons huidig idee van politiek beginnen we echter bij de oude Grieken.

4.2 De polis, de agora en de politiek

Wat was de *polis*? Letterlijk betekent polis zoiets als burcht. In de praktijk stond de polis voor een stadstaat met een eigen bestuur, administratie en een eigen verdediging. De polis was vrij en onafhankelijk, dat wil zeggen: niet onderworpen aan een andere polis of soevereine macht. De burgers vormden in autonomie samen de wetten en het bestuur. Op het centrale publieke plein, de *agora* (letterlijk: verzamelplaats), kwamen in de oud-Griekse stadstaten de vrije burgers bijeen om de dagelijkse gang van zaken in de stad te bespreken en besturen. In zekere zin vormde de polis als

stadstaat later het model voor de republikeinse democratische staat die vanaf de zeventiende eeuw opkwam: de staat als een uitvergrote stadstaat (Karskens, 2008). Maar de vrijheid binnen de stad ging wel gepaard met grenzen rondom de stad. En rondom de gefortificeerde polis lagen vaak aan de stadstaat gelieerde kleinere dorpen en gehuchten waar doorgaans de bevolking woonde die als niet-burgers werden gezien. De polis was dus een exclusieve en autonome gemeenschap voor burgers, de *polites*.

Volgens filosoof Peter Sloterdijk waren binnen de oud-Griekse polis het stadion, het theater en het plein de belangrijkste plekken waar burgers bijeenkwamen. Niet toevallig: het waren alle drie plekken van verbeelding, strijd en roem, wat met het Oudgriekse woord *thymos* werd omschreven. En die roem speelde met name binnen de gemeenschap een grote rol. De eigen orde werd superieur geacht aan de mensenmaatschappij daarbuiten. In zijn veelomvattende reeks *Sferen* (1998-2004) wijst Peter Sloterdijk daar al op. Naar analogie van de agora stelt hij dat de oorsprong van de stad begint met een muur, mede vanwege het idee de eigen gemeenschap te vereeuwigen. De stadsmuur was dan ook meer dan alleen militair van betekenis: in zijn beleving was het een uiting van een centripetale drang, een naar binnen gekeerde zucht, vanuit de wens de gemeenschap voedend te laten zijn voor de eigen identiteit. Ook als de stenen zelf weg zijn, is de ommuring van de stad als imaginair construct nog niet verdwenen – 'de verbeelde gemeenschap' blijft in stand (Anderson, 1983). Het is een uiting van de claustrofiele neiging van de mens, of wat Nietzsche later de apollonistische neiging van de mens noemde als onderscheid van het dionysische verlangen (Van Houtum, 2010a). De naar binnen kerende orde, de afgrenzing als begin en culminatie van een samenleving, is een thema dat in de literatuur breder herkenbaar is. Tal van utopische vergezichten begonnen met de gedachte van afgrensbaarheid. Ook het oerboek over utopieën, *Utopia* (1516) van Thomas More, begint met het idee dat de ideale samenleving een eiland is. Ook bijna vijf eeuwen later schreef de populaire Franse schrijver Michel Houellebecq hierover in zijn boek *De mogelijkheid van een eiland* (2005) waarin hij fantaseerde over het ideaal en de gevolgen van een intelligente, kunstmatige menselijke samenleving.

Figuur 4.1 *Reconstructie van de Akropolis, symbool voor de oud-Griekse stadstaat Athene (bron: Wikimedia Commons, Joseph Kürschner, 1891 [2005])*

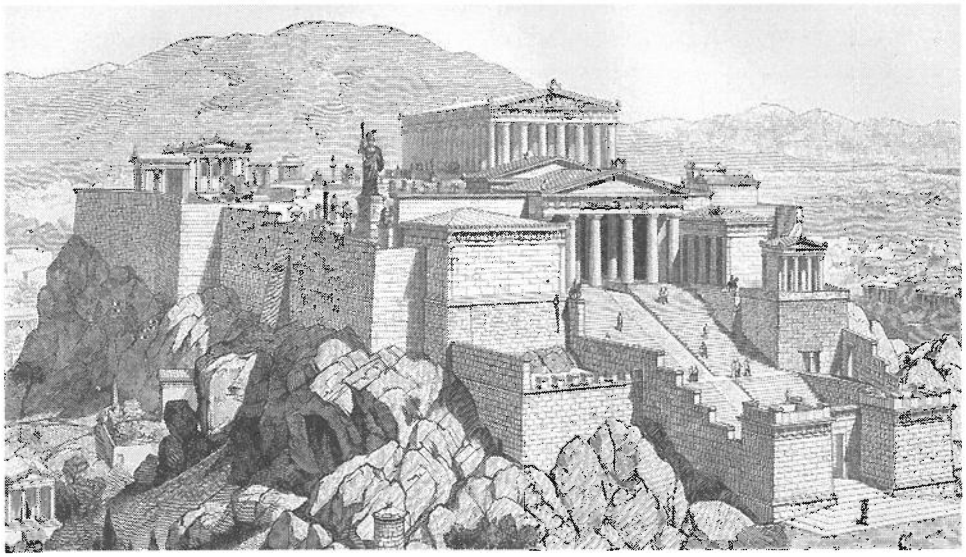

Voor de oud-Griekse polis impliceerde de binnengemeenschap in de praktijk dat zij die buiten de burgerlijke samenleving stonden geen invloed op het bestuur van de stad hadden. Alleen vrije, volwassen mannelijke burgers in de polis mochten meebeslissen. Niet-burgers, vrouwen, kinderen, slaven en vreemdelingen werden geacht zich niet met de politiek te bemoeien. Ze hadden geen stem. Al op vroege leeftijd werden de jongens geschoold voor deelname aan het burgerlijke leven en getraind voor het leger. De meisjes moesten vooral leren het huishouden te doen. En ze beheerden het geld en waren de baas over de slaven. De economie (*oikonomia*), wat letterlijk de leer van het huishouden betekent, was dus vooral een vrouwenactiviteit. Kom daar nu eens om in een tijd waarin juist wordt gesproken over de noodzaak meer vrouwen in het bedrijfsleven te krijgen. De militaire en administratieve functie van de stad werd belangrijker geacht dan de economische. Tegenwoordig is dat misschien wel andersom, en is de ideologie van de politiek sterk verweven met de inrichting van de economie, waarover later meer. Maar goed: de politiek van de stad was dus aanvankelijk beperkt tot een select deel van de bevolking. Alleen de vrije, mannelijke, volwassen burgers mochten meebeslissen in het stadsbestuur.

4.3 Macht van het volk, vroeger en nu

De Griekse polis wordt vaak gezien als de bakermat van onze democratie en beschaving. Dat niet het hele volk, maar alleen vrije, mannelijke burgers in de polis zelf wat te zeggen hadden, lijkt in tegenspraak met wat we tegenwoordig onder democratie en beschaving verstaan. Want in de huidige politiek is er bij de notabelen juist veel aandacht voor wat het hele volk wil. De mening van de *demos*, het volk, wordt met peilingen en statistieken nauwlettend in de gaten gehouden. En in de verkiezingsstrijd om zetels in het stads- en landsbestuur wordt nadrukkelijk ingespeeld op wat het volk zou willen. Wie zijn oor bijvoorbeeld niet te luisteren legt bij inwoners van de oude stadswijken wordt als arrogant en elitair weggezet. Eeuwenlang was achterkamertjespolitiek de standaard: het was vanzelfsprekend dat Romeinse senatoren, koningen en hun hof, de gegoede burgerij en notabelen het onderling regelden. Tegenwoordig is dat echter taboe. Waar voorheen de wijsheid was voorbehouden aan vrije, mannelijke burgers, wordt de wijsheid nu gezocht in wat het volk wil. Dat op de voorgrond plaatsen van de volkswil, in elk geval in woord en gebaar, is overigens nog niet zo heel lang geleden gekanteld. Vooral sinds de doorbraak van de massamedia, een paar decennia terug, waarmee burgers via radio en vooral televisie, en later internetfora, Twitter en andere sociale media op grote schaal konden worden bereikt, werd het verkrijgen van de gunst en de stem van de burger belangrijker. De agora van voorheen is nu een miljoenenpubliek geworden.

Wat enkele decennia geleden nog populisme heette, is in de huidige tijd standaard. De keerzijde daarvan is dat een gerucht, een verkeerde uitspraak of een aarzeling in het massamediale tijdperk enorm kan worden uitvergroot en het einde van de stemvoorkeur of zelfs het einde van een politieke loopbaan kan betekenen. De hedendaagse arena van politiek vertoont nadrukkelijke analogieën met de oud-Griekse arena's van de markt, het theater en de sport: ook dat waren plekken waarin de zucht naar gehoord en gezien te worden, de roem, ofwel *thymos*, minstens zo belangrijk was als de rede. Op een paradoxale manier betekent dit dat met de komst van de massamedia het bedienen van eerst het eigen volk en de eigen stad of het eigen land voorbij de grenzen niet is afgenomen – misschien wel integendeel. De massamedia en ook de politiek zijn ondanks de globalisering en mondiale digitalisering vooraleerst naar binnen georiënteerd. De politieke stadstaat kent nog altijd grenzen en muren. Die naar binnen gekeerde houding is volgens Sloterdijk en Nietzsche potentieel infectieus. Het heeft de neiging narcistisch, incestueus en paranoïde te worden; alles van buiten wordt opgevat als vreemd, inferieur of taboe. Dat narcistisch nationalisme zie je zeker in het Europa van vandaag. Maar ook op het niveau van steden zie je een dergelijk doorschieten van de zelfverheerlijkende binnenorde. Bijvoorbeeld op het gebied van citybranding, waarbij veel steden zich als het economische middelpunt van de

wereld presenteren. Of in sociaal-cultureel opzicht, waar de bevolking van buiten de stadsring van een grote stad – of zoals in het geval van de hoofdstad Amsterdam, de grachtengordel – zich neerbuigend bejegend voelt, terecht of onterecht, omdat de populaire cultuur, de nationale taal en de media in belangrijke mate daar bepaald wordt en de rest als 'provinciaals' wordt afgedaan. Ook al zijn in veel moderne steden de stadsmuren weg (waar ze nog zijn worden ze slechts toeristisch gekoesterd als 'authentieke elementen'), de drang naar roem binnen de stad en de roemruchte vermarkting van de stad zelf is allesbehalve verdwenen. De huidige agora is net zoals in de Griekse polis begrensd. Het plein en de muur waren en zijn nog altijd met elkaar verbonden.

Dat de massa zichzelf bestuurt en begrenst is een thema waarover ook de Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984) indringend heeft geschreven. Hij heeft in *Surveiller et Punir: Naissance de la Prison* (1975) op gedetailleerde wijze een verscheidenheid aan vormen van machtspolitiek in en door allerlei instituties historisch geanalyseerd. Voor zijn analyse van macht borduurde Foucault voort op het technocratische rationaliteitsprincipe van Jeremy Bentham en dan met name zijn idee van het *panopticon* (letterlijk: het alziende). De ideale gevangenis in de ogen van Bentham was een halfrond gebouw met in het midden een toren, vanwaar een bewaker op alle cellen kon uitkijken (figuur 4.2). De bewaker was zo in staat om iedereen in de gaten te houden en te disciplineren vanuit zijn alziende standpunt – vandaar het woord panopticon. Eén bewaker volstond daarom, sterker: Foucault maakte duidelijk dat de bewaker eigenlijk niet eens nodig was, althans niet de hele tijd. Doordat niet goed zichtbaar was of de bewaker er wel of niet was, ontstond een proces van internalisering bij de gevangenen. Ze gingen zich gedragen alsof de bewaker er wel kon zijn. Daarmee gedroegen ze zich conform de wetten van de gevangenis, ze werden genormeerd (Foucault, 1975). Door de technocratische inrichting van de gevangenis ontstond er een proces van subjectificatie (onderwerping). De disciplinering van de gevangenen gebeurde dus door henzelf. Dit principe was volgens Bentham ook toepasbaar in scholen, ziekenhuizen en fabrieken. Foucault heeft verschillende subtiele disciplineringstechnieken bestudeerd (zoals het rooster, de bel, examens, nationale statistieken, opsluiting van abnormalen en illegalen) in meerdere instituties, zoals gevangenissen, psychiatrische instellingen, ziekenhuizen en scholen. Hij vatte deze vorm van overheidstechnieken samen onder de term *governmentality*.

Figuur 4.2 ***Een plattegrond van het panopticon (Wikimedia Commons, Bentham, 1791 [1843])***

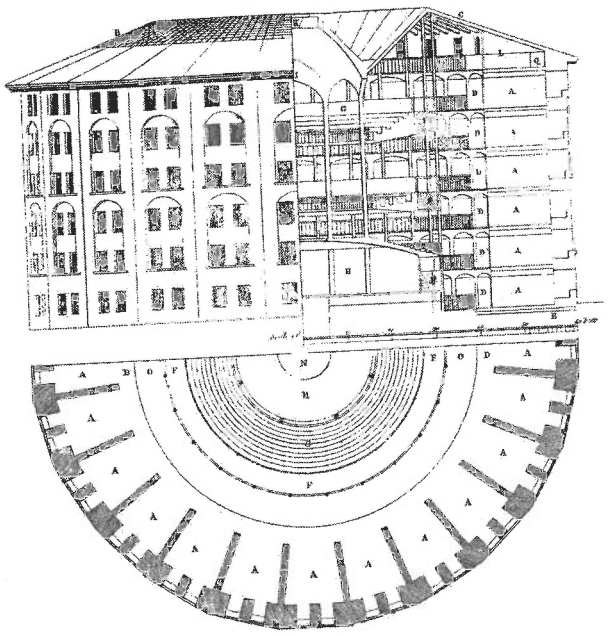

Foucault liet zien dat politiek een vorm van disciplinering is aan de wetten van een staat of stad. In die wetten wordt een norm bepaald, en daarmee ook het gemiddelde en de abnormaliteit – een norm waaraan burgers in het land zich onderwerpen zonder dat een politieagent er voortdurend op moet letten of dat daadwerkelijk gebeurt. Bevolkingsstatistiek (statistiek komt van het woord 'staat') is zo bezien vooral een instrument voor de normalisatie van de bevolking. Het wordt een instrument in wat Foucault omschreef als 'biopolitiek', de politiek van het leven, waarmee mensen ingedeeld worden in groepen (denk aan allochtonen versus niet-allochtonen) en waarop politieke discussies en politieke maatregelen volgen. Biopolitiek leidt zo tot wetten, waarna via het proces van internalisering en subjectificatie mensen er zich naar gaan gedragen. De identiteit of persoonlijkheid van iemand staat daarom volgens Foucault niet *a priori* vast; in plaats daarvan is ze het product van structuren in de historisch gegroeide samenleving. Wetenschap en macht gaan aldus vaak samen. Het is niet toevallig dat we spreken over wetenschappelijke 'disciplines', vakgebieden waarbinnen de eigen mores en waarden gelden. Macht is in Foucaults ogen dan ook niet iets onderdrukkends dat van buiten komt, maar in veel gevallen een productief verschijnsel: het construeert een waarheidsregime en rituelen. Vanuit dit perspectief bestaat waarheid niet op zichzelf, maar als sociaal construct. Dat wat er wordt gezegd en hoe erover wordt gesproken, het discours, bepaalt in grote mate wat de inhoud en het belang van een verschijnsel is. De sociale constructie van de waarheid

en van ogenschijnlijke vanzelfsprekendheden is een thema dat na Foucault door de postmodernisten verder is uitgewerkt.

Voor dit hoofdstuk volstaat het om te benadrukken dat volgens Foucault de soevereine heerser in de democratische politiek verdwenen is en dat de stoel van de absolute politieke macht leeg is (Van Houtum, 2010a). De wet is gedecentraliseerd: ze is diffuus, verspreid en versplinterd. Er is geen centrum van de absolute macht meer aanwijsbaar. Foucault heeft ons bevrijd van de naïeve aanname dat politieke macht een 'daar' is, zichtbaar aan de grenzen of ergens wachtend in een kasteel of paleis in een centrum (Den Haag, Brussel, Washington, Moskou enzovoort). Het internaliseren van de politiek wordt in een democratie niet bereikt door dwang, maar met het hart en het volle verstand. Een democratie zou ook niet werken als we niet medeplichtig zouden zijn aan de macht. Maar dat is niet hetzelfde als zeggen dat macht ook eigenlijk in onze handen ligt. Zij is alomtegenwoordig, maar wel zonder centrum en leeg. Foucaults analyse van de historische totstandkoming en de invloed van de politiek in de maatschappij van toen doortrekkend naar vandaag zou je kunnen zeggen dat ook het panopticum van de media, het alziende en altijd aanwezige oog van de (sociale) media, nu ook de politiek zelf disciplineert. Daardoor is er sprake van een populistische beperking van het politieke blikveld naar binnen. De muren van de stad zijn onzichtbaar, maar daarmee niet afwezig. Ze bevestigen zichzelf via internalisering en subjectificatie volgens de logica van de markt en de media.

4.4 Politisering van het stedelijk burgerschap

De onzichtbare maar alom aanwezige muren van de stad hebben ook een andere functie: selecteren van wat er van buiten komt. Het thema van de selectiviteit, dus wie toegang heeft tot het lidmaatschap en de democratische zeggenschap van de stad, is in deze tijd nog steeds springlevend. Politiek is vaak ook geopolitiek, een strijd om toegang tot ruimte en macht over ruimte. Want wie er in de stad eigenlijk burger mag zijn, is nog altijd een exclusief gegeven. Daarin verschilt de moderne, westerse stad niet wezenlijk van haar oud-Griekse bakermat, de polis. Natuurlijk, slaven zijn er officieel niet meer. Dat is een vooruitgang ten opzichte van het oude Griekenland. De slavernij is op de meeste plekken in de wereld in de negentiende eeuw afgeschaft, al zou je sommige omstandigheden in *sweatshops* in arme landen nog steeds als een soort slavernij kunnen zien. In het oude Griekenland werden voorts kinderen uitgesloten van deelname aan het politieke verkeer, en dat geldt nog steeds: kinderen mogen niet stemmen. Daarentegen zijn vrouwen in veel westerse landen wel stemgerechtigd en verkiesbaar, al is dat eigenlijk ook nog niet zo gek lang – pas iets meer dan honderd jaar, in Nederland sinds 1918. Over het algemeen wordt het begin van de polis gedateerd op pakweg 450 voor Christus. Als we die polis als beginpunt hanteren, dan duurde de afschaffing van de slavernij grofweg 24 eeuwen en vrouwenkiesrecht meer dan 25 eeuwen. Beschaving kost blijkbaar tijd.

Overigens wil dat niet zeggen dat onze tijd in alle opzichten beter of beschaafder is. We leren soms maar weinig van de geschiedenis. Wat nog steeds geldt, is dat alleen de burgers van de stad of het land politiek gekozen kunnen worden en kunnen stemmen. Vreemdelingen hebben geen stem. Je moet lid zijn van een politieke gemeenschap om te kunnen kiezen of verkozen te worden. Op zich is dat nog niet zo bijzonder. Dat er mensen trekken van het platteland naar de stad (urbanisatie) om daar stadsburger te kunnen worden is immers een eeuwenoud fenomeen. In een stad is het heel gewoon om 'allochtoon' te zijn, want tal van stedelingen zijn geboren buiten de stad (Karskens, 2008). Wel is het tegenwoordig bijzonder dat de urbanisatie in veel steden, met name in de rijkere, hooggeïndustrialiseerde landen, in toenemende mate de staatsgrenzen overschrijdt. Anders gezegd: de eldersgeborene nieuwkomers in de stad komen niet meer uit het land zelf, maar uit het buitenland. Meer dan voorheen worden steden gekenmerkt door een diversiteit aan nationaliteiten, talen en culturen. Steden in de wereld zijn letterlijk werelden in steden geworden. In zekere zin maken we de verdwijning van het buitenland mee, omdat het onderscheid tussen binnenland en buitenland steeds minder goed te maken is. Wat niet verandert aan steden is de komst van buitenlanders; wat verandert is de herkomst van de reizigers en de reactie daarop in samenleving en beleid. De context van de interactie tussen culturen verandert voortdurend en daarmee vaak ook het discours.

De komst van allochtonen en de gevolgen van de culturele interactie met hen leverde de afgelopen twee decennia in Nederland veel discussie op. En ook spanningen en fricties. Dat heeft sommige politici ertoe gebracht te stellen dat de multiculturele samenleving is mislukt. Je kan je echter afvragen of die multiculturele samenleving er werkelijk is geweest en of er niet telkens sprake was van een politisering van wat werd gezien als de voorkeurscultuur, hoe dan ook gedefinieerd. Tradities, gebruiken en rituelen van nieuwkomers werden lang gedoogd, maar nu steeds minder. Dat geldt vooral voor nieuwkomers uit moslimlanden, anders dan bijvoorbeeld voor nieuwkomers uit Duitsland die eveneens een relatief grote groep allochtonen in Nederland vormen. In het politieke debat over allochtonen uit een select aantal landen zag en zie je dan ook allerlei subtiele normstellende 'vanzelfsprekendheden' en waarheidsregimes aan het werk, zoals een aantal auteurs heeft laten zien (zie onder meer Schinkel, 2012). Misschien staat het integratievraagstuk en het tegengaan van stedelijke segregatie wel zo nadrukkelijk op de politieke agenda omdat het onderscheid tussen binnenland en buitenland in cultuur en identiteit is vervaagd. Vanuit een territoriale reflex proberen stedelijke en nationale politici die grenzen te bewaken. Dat is echter alleen mogelijk als cultuur en identiteit vaststaande en voorschrijfbare entiteiten zouden zijn, iets wat theoretisch aanvechtbaar is en ook in de praktijk onmogelijk is gebleken (Schinkel, 2012).

In de wetenschap is het geloof dat integratie alle tegenstellingen zou oplossen inmiddels gefileerd. Sterker: het vergroot de verschillen soms pijnlijk uit. Integratie is bevestigend voor de meerderheid, maar voor de minderheid werkt het veelal stigmatiserend, marginaliserend en frustrerend. Wellicht is dus niet de multiculturele

stedelijke samenleving mislukt, maar vooral de poging een monocultuur of dominante cultuur af te dwingen. Met een Foucaultiaanse bril is dat voorschrijvende karakter van het streven naar integratie te zien in tal van subtiele disciplineringstechnieken en waarheidsregimes zoals verplichte en nationaal toetsbare Nederlandse geschiedenis- en topografieles, inburgeringscursussen voor nieuwkomers en het onderscheid tussen autochtonen, allochtonen en niet-westerse allochtonen. Allochtoon ben je als je zelf of ten minste een van beide ouders in het buitenland is geboren. Discriminatie op basis van het lot van de geboortegrond heeft daarmee nog altijd vergaande consequenties. Het laat zich maar moeilijk rijmen met een wereld waarin de grenzen tussen binnen- en buitenland en tussen culturen en identiteiten vervaagd zijn (Van Houtum, 2010b). De tijd van de autarkische stadstaat is immers voorgoed voorbij. Wat het discours ook moge zijn, in een tijd van globalisering is een diversiteit aan kleuren, talen en culturen in steden niet meer weg te denken. Het is bovendien niet zo dat die diversiteit alleen conflictueus is. Integendeel: de gedachte wint terrein dat een bepaalde vorm van separatie in de stad juist positief kan werken. Diversiteit levert bijvoorbeeld nieuwe mogelijkheden op in termen van culturele kruisbestuiving, ondernemerschap en innovatie. Waar precies de balans ligt tussen de gemeenschap van allen voor allen enerzijds en een maatschappij van op elkaar inwerkende verschillen is voor steden een permanente open vraag. Het laatste woord hierover is dan ook allesbehalve gezegd.

Wat verder kenmerkend is aan deze tijd is dat er in steden in burgerlijke zin een dubbele samenleving is ontstaan: een lokale samenleving waarin burgers met paspoort enerzijds en ongedocumenteerden – doorgaans onterecht en discriminatoir als legalen en illegalen betiteld – anderzijds naast elkaar leven. In veel welvarende steden vormen de ongedocumenteerden, zij die zonder de juiste papieren zijn gekomen, een groeiende groep. Geen wonder, want wereldwijd vindt er een trek plaats naar de stad, terwijl de mobiliteit maar blijft toenemen. Globalisering wordt doorgaans belicht vanuit het perspectief van de *well-to-do*, zoals toeristen en zakenreizigers, maar als het gaat om de reismogelijkheden van wat socioloog Zygmunt Bauman omschrijft als *vagabonds* (vagebonden, zwervers), dan wordt er teruggegrepen naar protectionisme en begrenzing (Bauman, 2002). Toeristen, reizigers met geld en een bestemming, mogen rusteloos zijn en mondiaal mobiel, maar dat wordt niet geaccepteerd van de vagabonds, de ongedocumenteerde reizigers met bestemming, maar minder geld. Ze worden, in Foucaults termen, buiten de norm, 'abnormaal', verklaard. Ze worden geacht op hun plaats te blijven in plaats van te reizen. Ze zijn niet welkom vanwege het feit dat ze geboren zijn in landen die worden gezien als onwenselijke emigratielanden voor de Europese Unie omdat ze moslimlanden of arme landen zijn (Van Houtum, 2010a). In het geopolitieke, politiek-geografische en politiek-filosofische debat ligt deze vorm van discriminatie stevig onder vuur. Voorlopig is ze echter nog staande praktijk.

Nationaal gezien is discriminatie op grond van afkomst bij grondwet verboden (artikel 1), maar in de internationale context is het de norm. De discriminatie stopt de

drang van armen of conflictgerelateerde vluchtelingen naar een beter leven niet. Papieren of geen papieren, ze komen toch naar de steden van het welvarende deel van de wereld – hoe hoog het hek voor hen ook is. Zelfs als dat hun mogelijke dood betekent, zoals we de laatste jaren zoveel zien gebeuren in de Middellandse Zee (Van Houtum, 2010b). De ongedocumenteerden die toch binnen geraken worden net als gevangenen en gestoorden – zoals Foucault dat al beschreef – uit het zicht gehouden. Ze worden weggestopt in stedelijke asielzoekerscentra of duiken onder in vluchtkerken, maar ze zijn er wel degelijk. Vandaar ook dat er in veel steden een beweging is ontstaan die de ongedocumenteerden opvangt en helpt. Sommige steden denken er zelfs serieus over na om een stadspaspoort in te stellen.

En de uitgeprocedureerde ongedocumenteerden, zij die weg moeten maar vaak niet kunnen, worden door de staat weggedefinieerd – ze verdwijnen uit de staatstellingen. Ze worden wat dan heet 'geklinkerd', ofwel: op straat, op de klinkers, gezet. Ze zijn weg voor de staat, maar niet voor de stad. Want ze leven wel in de stad, die daardoor een schimmige dubbelwereld wordt van burgers en tweederangsmensen, dat wil zeggen: mensen die erop wachten om burger te mogen worden, dan wel geen burger mogen zijn, maar er wel zijn. De invloedrijke Italiaanse filosoof Giorgo Agamben gebruikt de aanduiding *homo sacer* voor iemand die van burgerschapsrechten is gestript en dus wettelijk naakt is (Agamben, 1998). In het Romeinse rijk waren de *homines sacri* (letterlijk: buitengesloten mensen – pas met het christendom werd 'sacer' vooral begrepen als 'heilig') vogelvrij, wat betekende dat hun lijden of sterven van minder waarde werd geacht dan dat van burgers. Dat is in belangrijke mate nog steeds zo. En het zijn vooral de grote steden die met de dubbele werkelijkheid en moraal concreet te maken hebben. Omdat de staten de uitgeprocedureerde ongedocumenteerden uit hun statistieken 'klinkeren', krijgen de steden met hen te maken, in asielcentra, in kerken en op straat. Om die reden stelt de Amerikaanse socioloog Benjamin Barber dat de stad het werkelijk relevante niveau van de samenleving is of zou moeten zijn (Barber, 2014). Steden zouden volgens hem veel beter in staat zijn om met de problemen van alledag om te gaan, zoals multiculturalisme, integratie, werkloosheid en ongedocumenteerden. Hij pleit daarom voor een mondiaal parlement van burgemeesters van grote steden. Met andere woorden: Barber wil de steden, meer concreet: de burgemeesters, de wereld laten regeren. Dat lijkt op een soort stadstaten, de oud-Griekse *poleis* in een modern jasje.

Barbers boek sloeg enorm aan, ook in Nederland, vooral onder burgemeesters natuurlijk. De grote steden denken serieus na over zijn belangrijkste ideeën. Maar de boodschap van Barber is niet onproblematisch. Zeker, natiestaten alleen zijn onvoldoende in staat om de mondiale vragen van vandaag, zoals conflicten, migratie, de financiële crisis, milieuproblemen en armoede, op te lossen. De negentiende-eeuwse natiestaat, destijds een vooruitstrevend ideaal om lokale gemeenschappen te binden, loopt inmiddels achter bij de internationale realiteit. De problemen hebben een schaalsprong gemaakt en vragen om een werelds bestuur en wereldse visie. Barbers

oplossing voor het mondiale falen van staten is echter minder sterk (Van Houtum, 2014). Mondiaal zouden burgemeesters volgens hem zich moeten verenigen om de gedeelde problemen het hoofd te bieden. Barber onderschat daarmee de moeilijkheid van stedelijke grensoverschrijdende samenwerking. Zelfs in een grenzeloze Europese Unie wil de stedelijke samenwerking over grenzen heen nog steeds niet echt lukken. In de praktijk prevaleert vaak eigenbelang, ook bij steden. Daarbij is zijn analyse vooral gericht op grote steden, veel minder op middelgrote steden en dorpen, laat staan het platteland en natuurgebieden. En of het selectieve gezelschap van burgemeesters van grote steden beter de belangen van burgers op de wereld kunnen behartigen dan regeringsleiders die een heel land vertegenwoordigen, dus inclusief alle steden, dorpen en natuur, is maar zeer de vraag. Verder is er nog het wezenlijke punt dat burgemeesters in veel landen niet eens worden gekozen, dus helemaal geen volksvertegenwoordigers zijn. Ook in Nederland worden burgemeesters niet gekozen door het volk, net zomin als wethouders. Ten slotte missen steden de autarkie over belastingen, sociale zekerheid, visa en niet onbelangrijk, het leger. Als ze die soevereiniteit wel krijgen, zoals Barber lijkt te willen, krijg je niet minder maar meer ministaatjes en meer grenzen. En dat is eerder een stap terug dan vooruit. Dat steden politiek belangrijk zijn laat Barber duidelijk zien. Maar dat steden de mondiale politieke leemte van het staatsfalen zullen opvullen, hoe nodig ook, is voorlopig nog ondenkbaar.

4.5 Van stadspolitiek naar stadsmanagement

Eerder in dit hoofstuk zagen we dat de openbare ruimte belangrijk was voor het dagelijks leven en besturen van de oud-Griekse polis. Zeker het hart van de publieke ruimte, de agora, speelde een belangrijke rol. Op het centrale plein stond vaak een aantal marktkramen om de vrije burgers die elkaar kwamen spreken te voorzien van drank en eten. Ook stonden er tempels waar de vele oud-Griekse goden werden vereerd. Dat patroon van het middelpunt van stad met een kerk, tempel of moskee, marktplein, bestuursgebouw en commercie is nog steeds in veel Europese steden herkenbaar. Sterker: als mensen zeggen dat ze even naar de stad gaan, bedoelen ze vaak het stadscentrum. Het centrum van de stad, daar waar de winkels, restaurants en cafés zijn en vaak ook de wekelijkse markt, staat voor velen synoniem aan de stad. In de loop der eeuwen is het accent van het centrum wel verschoven. Bij de oude Grieken was de politieke agora het middelpunt en de commercie slechts bijzaak. In de christelijke middeleeuwen was de kerk in veel Europese steden het centrale verzamelpunt: daar waar de kerk stond, was het centrum. Maar die gedachte is in veel grote steden nog maar moeilijk vol te houden. In de loop der jaren is de hoogte van de kerk veelal ingehaald door kantoorgebouwen en woonflats, omdat door urbanisatie en bevolkingstoename de prijsdruk per vierkante meter in het centrum doorgaans de hoogste is in de stad. En ook de commercie heeft een andere functie gekregen: van bijrol naar hoofdzaak. En in het huidige hyperkapitalistische tijdperk heeft die

commercie ook stevig de politiek beïnvloed. Sommigen beweren zelfs dat de macht van de stad niet meer in handen is van de politiek, maar van de commercie.

Foucault stierf in 1984, nog voor de werkelijke doorbraak van het hyperkapitalisme. Hij heeft daardoor niet veel kunnen schrijven over de commercialisering van steden, maar het is verleidelijk om zijn gedachtegang door te trekken naar de stedelijke politiek van vandaag. Kijkend met zijn oog zijn er in de stad tal van subtiele commerciële disciplineringstechnieken (reclameborden, folders, aantrekkelijke etalages, toeristische routes enzovoort) te ontwaren die politiek worden ondersteund. Het adagium van nu is dat de binnenstad aantrekkelijk moet zijn. Dat wordt goed geacht voor de stad, de werkgelegenheid en de trots van de inwoners – de markt als motor voor de samenleving. En als subtiele disciplineringstechnieken worden er, geheel passend bij die marktlogica, ook allerlei wedstrijdjes georganiseerd over wie de beste binnenstad heeft, de mooiste, de groenste en dergelijke. Alles om de concurrentie te voeden, zo is de gedachte, want concurrentie is goed. En de overheid doet hier volop aan mee. Stadspolitiek heeft zich daardoor steeds meer ontwikkeld tot stadsmanagement (Harvey, 1989). Over deze ontwikkeling zijn de meningsverschillen tussen lokale politieke partijen in veel steden opvallend klein. Van links tot rechts steunen de meeste partijen het politieke commercialiseringscript van de binnenstad als aantrekkelijk kooppaleis en toeristisch mekka. Tal van steden hebben inmiddels een speciale wethouder voor de binnenstad, terwijl een deel van de gemeentelijke organisatie – vaak net zoals in een bedrijf 'concernstaf' genoemd – bezig is met 'strategie'. Illustratief is ook dat het gemeenteloket in veel steden sinds enige tijd 'stadswinkel' heet: een plek waarin burgers als klanten worden aangesproken. Het paradoxale gevolg van het script van de concurrentie is dat veel binnensteden op elkaar zijn gaan lijken: overal dezelfde ketens en opgepoetste 'authenthieke' elementen (Spierings & Van Houtum, 2008). Steeds vaker zijn panden in de binnenstad in handen van enkele partijen, met name banken en vastgoedmakelaars. Voor de stad Nijmegen hebben we eens uitgezocht wie dat precies waren. De vergelijking met een monopoliespel drong zich al snel op: grootgrondbezitters bleken een spel te spelen om het bezit van de Nijmeegse binnenstad (Van Houtum et al., 2013).

Passend in deze trend van de stad als verkoopwaar is de opkomst van citymarketing: steden vermarkten zich in toenemende mate als vestigingsplaats voor nieuwe inwoners en bedrijven. Campagnes met bijpassende slogans, advertenties in de krant, reclamespotjes op tv en flyers moeten doelgroepen verleiden tot verhuizing naar hun stad. Sommige steden willen zelfs een merk worden. Ze doen aan citybranding, variërend van 'I amsterdam' en 'Enschede, stad van nu' tot 'Made in Arnhem' en 'Altijd Nijmegen'. Er is nooit aangetoond dat deze vorm van marketing ook daadwerkelijk mensen of ondernemers over de streep trekt om naar een stad te verhuizen of de eigen burgers niet te laten vertrekken (Hospers, 2014). Steden zijn immers geen potje pindakaas dat je aanschaft om het even uit te proberen. Maar toch wordt er door de

lokale politiek vaak flink geïnvesteerd in deze marketing- en brandingcampanes, ook omdat men hoopt dat ze gevoelens van lokale trots en verbondenheid aanwakkeren.

4.6 Conclusie

Met deze constatering over de wens tot bevordering van de lokale eigenheid komen we terug bij de idee van een afgrensbare gemeenschap. De mate van afgrenzing en de wil tot bevordering van de gemeenschap in de daarmee gecreëerde binnenwereld is een oud thema in de stedelijke politiek. Het is een thema dat zich, zoals dit hoofdstuk aangeeft, tegenwoordig uit in debatten over populisme, veiligheid, integratie en marketing. Het verleidt sommige steden, ook in Nederland, ertoe, om van bepaalde stadswijken nieuwe substeden te maken, waarin alleen bepaalde burgers terechtkunnen. Dergelijke *gated communities*, waarin mensen zich als het ware afsluiten van de rest van de samenleving, nemen in aantal toe. En door de groei van de permanente camerabewaking in de stad, zou je kunnen zeggen dat onze binnensteden de nieuwe *panoptica* zijn geworden: we worden voortdurend in de gaten gehouden, het is moeilijk om nog ongezien te blijven. Niet alleen gemeentelijke camera's 'bewaken' ons, maar ook camera's van particulieren en winkels. Vooralsnog lijken die camera's weinig effect te sorteren op de daling van de criminaliteit in de stad als geheel. Er is sprake van een 'waterbedeffect': de problemen verplaatsten zich slechts telkens, van het ene naar het andere stadsdeel. Het is dus eerder symptoombestrijding en geeft een schijngevoel van veiligheid. Steden zijn dan ook geen gevangenissen. De camerabewaking heeft intussen wel negatieve gevolgen voor de privacy en de vrijheid van handelen van stedelingen in de openbare ruimte. De zo belangrijke functie van de agora, namelijk openheid, komt onder druk te staan. Goed, de functie van de stad van nu is niet meer te vergelijken met de rol die de stadstaat in het oude Griekenland vervulde. Niettemin blijft de stad belangrijk als bemiddelaar, ontmoetingsruimte en verzamelplaats – een plek waar ruimte is voor wrijving of 'ontregelende openbaarheid' (Karskens, 2008). De relatie tussen plein en muur, tussen politiek en stad, is daarmee nog even actueel als bij de oude Grieken. Voor politiek geëngageerden en geïnteresseerden is er nog werk genoeg.

Literatuur

Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.

Anderson, B. (1983 [1991]). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (revised and extended edition). London: Verso.

Barber, B. (2014). *Als burgemeesters zouden regeren: haperende staten, opkomende steden*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Bauman, Z. (2002). Reconaissance war of the planetary frontierland. *Theory, Culture and Society, 19*, 81-90.

Foucault, M. (1975 [1993]). *Surveiller et Punir: Naissance de la Prison*. Paris: Gallimard.

Harvey, D. (1989 [1991]). *The Condition of Postmodernity*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

Hospers, G.J. (2014). Citymarketing: wat werkt wel en wat werkt niet? *Vrijetijdstudies, 32*, 19-28.

Houellebecq, M. (2005). *Mogelijkheid van een eiland*. Amsterdam: Arbeiderspers.

Houtum, H. van (2010a). Waiting before the law: Kafka on the Border. *Social and Legal studies, 19*, 285-297.

Houtum, H. van (2010b). Human blacklisting: the global apartheid of the EU's external border regime. *Environment and Planning D: Society and Space, 28*, 957-976.

Houtum, H. van, Raaphorst, K. & Lugt, R. van der (2013). *De binnenstad als monopolyspel*. Nijmegen: Radboud Universiteit: www.ru.nl/publish/.../de_binnenstad_als_monopolyspel_20-6-2013.pdf.

Houtum, H. van (2014, 20 september). Wat als burgemeesters zouden regeren? *Het Parool*.

Karskens, M. (2008). Plein of muur: de stad als politiek verschijnsel. *Filosofie en Praktijk, 2*, 43-57.

More, Th. (1516 [2002]). *Utopia*. Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep.

Schinkel, W. (2012), *De nieuwe democratie: naar andere vormen van politiek*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Sloterdijk, P. (1998-2004 [2009]). *Sferen: bellen-globes-schuim* (twee delen). Amsterdam: Boom.

Spierings, B. & Houtum, H. van (2008). Brave new world of the post-society: the mass-production of the individual consumer and the emergence of template cities. *European Planning Studies, 16*, 899-909.